

Аспектний аналіз категорій «пізнавальна самостійність» і «пізнавальна активність» у контексті організації самостійної навчальної діяльності студентів

Олександр МАЛИХІН,

доктор педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри іноземних мов
Криворізького державного педагогічного університету

Сучасна вітчизняна філософія освіти значну увагу приділяє проблемам формування самостійності особистості, що має сьогодні надзвичайно важливе значення для суспільства в цілому та ефективності здійснення навчального процесу зокрема. Від умінь студента планувати й активно провадити пізнавальну діяльність без сторонньої допомоги залежить не лише його успішність у навчанні, а й здатність у майбутньому бути конкурентоспроможним фахівцем, який володіє особистою ініціативою, здатний приймати нестандартні рішення. Саме тому визначальним для сучасної педагогічної науки є особистісно орієнтований підхід, який базується на вивченні глибинних процесів, покладених в основу саморозвитку і самовизначення людини.

На думку В.Андрєєва, пріоритетом сучасної освіти є навчання, орієнтоване на саморозвиток особистості [1, с. 72]. Ця нова педагогічна парадигма будується на таких базових твердженнях:

- усвідомлення самоцінності кожної особистості, її унікальності;
- невичерпні можливості розвитку кожної особистості, у тому числі її творчого саморозвитку;
- пріоритет внутрішньої свободи – свободи для творчого саморозвитку – на відміну від свободи зовнішньої;
- розуміння природи творчого саморозвитку як інтегральної характеристики «самості», системоутворювальними компонентами якої є самопізнання, творче самовизначення, самоуправління, творча самореалізація особистості і самовдосконалення.

Дослідник також наголошує на тому, що «лише таку освіту можна вважати освітою гарантованої якості, яка переходить у самоосвіту. При цьому навчання переходить у самонавчання, виховання – в самовиховання, а особистість зі стану розвитку – у стан творчого саморозвитку» [там само, с. 75].

Проблема пізнавальної самостійності започатковується ще в античні часи. Цим питанням цікавився Ян Амос Коменський, який звернув увагу на те, що «природний початок у людині володіє самостійною і саморушійною силою» [3, с. 43]. Однак, як відомо, у масовій школі до середини ХХ ст. переважало пояснювально-ілюстративне навчання. Починаючи з 50-х років минулого століття, інтерес до питань розвитку пізнавальної самостійності школярів

і студентів стабільно зростає. На межі тисячоліть це питання набуло особливої актуальності, оскільки в усьому світі суттєво змінюються умови життя, відбувається інформаційна революція і перехід до неперервної освіти.

У сучасних теоріях навчання все частіше звертають увагу на питання самостійності особистості у процесі навчання, що в різних концепціях розглядається з різних методологічних позицій. В основі кожної концепції лежить певна психологічна концепція навчання (Б.Ананьєв, П.Гальперін, О.Леонтьєв, М.Махмутов, С.Рубінштейн, Н.Талізін).

У філософії, психології і педагогіці більшість авторів (К.Абульханова-Славська, Н.Кузьміна, Я.Поньмарьов, В.Сластьонін, Ю.Кулюткін) вважає самостійність однією з найважливіших передумов творчої діяльності. Творчість починається там, де відбувається самостійний пошук принципів, способів поведінки й дій. Вона розвивається на основі самостійності особистості і водночас є найвищим щаблем її розвитку. «Власне творчість – це самостійне розв'язання проблеми» [5, с. 470].

З огляду на це, **метою нашої роботи** є здійснення аспектного аналізу категорій «пізнавальна самостійність» і «пізнавальна активність» у контексті організації самостійної навчальної діяльності студентів.

У навчанні абсолютна, повна самостійність неможлива. Тому її треба оцінювати з урахуванням того, наскільки необхідною є участь у навчанні інших людей, насамперед викладачів. Саме така самостійність може бути визнана оптимальною.

Зовнішніми ознаками самостійності учнів є планування ними своєї діяльності, виконання завдання без прямої участі педагога, систематичний контроль за процесом і результатом виконуваної роботи, її подальше коригування та самовдосконалення, тобто самостійне здійснення діяльності.

Внутрішнє вираження самостійності утворюють потребнісно-мотиваційна сфера, фізичні й морально-вольові зусилля вихованців, спрямовані на досягнення мети без сторонньої допомоги [4, с. 47].

У працях, присвячених зазначеній проблемі, самостійність розглядається:

- як компонент у структурі розумового розвитку (Н.Менчинська);
- залежно від особливостей мотивації (Л.Коновалець, Е.Телегін, П.Якобсон та ін.);
- за психічними станами особистості (М.Левітов);
- з погляду успіху чи неуспіху в діяльності (В.Крутецький, В.Селіванов);
- залежно від виду діяльності (М.Дідора, Л.Піменова, З.Пономарьова, Л.Ростоцький, Ю.Янотовська);
- відповідно до умов, шляхів і засобів самостійної пізнавальної діяльності учнів (В.Виноградов, А.Громцева, І.Лернер, Н.Моцик, П.Підкасистий, Г.Ткачук, А.Усова, Р.Хмелюк).

Основним принципом теорії поетапного формування розумових дій є те, що отримати суттєво нові елементи психічної практичної діяльності одразу у формі внутрішнього, психічного людина не може. Н.Талізін дійшла висновку, що знання, накопичені людством і представлені системою наукових понять, законів, неможливо засвоїти лише за допомогою власної діяльності, ефективність передачі досвіду залежить і від характеру дій тих, хто навчається, і від якості спрямовуючих зусиль того, хто навчає.

Взявши за основу асоціативно-рефлекторну теорію поетапного формування розумових дій, учені зосередили свої дослідження на проблемах структури діяльності й активного впливу свідомості на процес психічної діяльності.

Про змістовий аспект самостійності йдеться в багатьох дослідженнях. **Самостійність** розглядається як риса особистості; умова розумової діяльності; спосіб мислення й діяльності.

Як риса особистості самостійність – це:

- здатність забезпечувати вибір і реалізацію визначеного способу вирішення завдань (О.Леонтьєв, А.Люблінська, О.Пономарьов);
- показник активності особистості, її здатність до виконання завдань і розв'язання пізнавальних задач (Г.Кудума, В.Лемберг);
- дієвість життєвих сил учня (Г.Щукіна);
- одна з рис характеру особистості, що знаходить своє вираження у способі мислення, різних видах діяльності та вчинках людини (С.Зінов'єв, Л.Піменова, В.Селіванов);
- інтегральна якість особистості, сутність якої полягає в тому, що людина здійснює вчинки, орієнтуючись не на сторонні, випадкові явища, а на свої

знання та переконання (В.Беспалько, Л.В'яткін, Ш.Ганелін, В.Іванов, Л.Жарова, С.Філіпченко, Н.Чанилова);

– показник критичності розуму (О.Байрамов, А.Липкіна, Л.Рибак);

– не лише загальна властивість особистості, а й професійно-педагогічна якість, що визначає результативність педагогічної праці, при цьому розмежовуються поняття самостійності й професійно-педагогічної самостійності (Т.Степура);

– системоутворювальна властивість особистості, яка розвивається, – виявляється в рівні володіння діяльністю (Т.Токаєва);

– складне функціональне ціле, що охоплює операційно-предметну (об'єктивну) і власне особистісну (суб'єктивну) складові, що виявляються у відносній незалежності, ініціативі, відповідальності учнів (М.Дідора).

Як умова розумової діяльності самостійність – це:

- необхідна умова продуктивної розумової діяльності, властивість розуму (П.Блонський, О.Матюшкін, Н.Менчинська, М.Шардаков);
- умова і результат оволодіння прийомами розумової діяльності (Д.Богоявленський, О.Кабанова-Міллер).

Як спосіб мислення й діяльності самостійність – це:

- прояв перетворювальних дій суб'єкта щодо навколишніх предметів і явищ (Л.Арістова);
- уміння поставити питання, нову проблему й розв'язати її власними силами (Д.Богоявленський, О.Брушлинський, В.Давидов, М.Данилов, О.Матюшкін);
- власний спосіб мислення й діяльності (Л.Заякіна, В.Пузанов);
- здатність досягати мети діяльності без сторонньої допомоги (В.Орлов);
- спосіб виконання індивідуального завдання й розв'язання пізнавальних задач (Б.Єсіпов, І.Лернер, П.Підкасистий, А.Усова);
- спосіб саморегуляції особистості (Л.Ростоцька);
- свідомо вмотивованість дій та їх обґрунтованість, неможливість стороннього впливу й навіювань, здатність людини самостійно бачити об'єктивні відносини для того, щоб вчиняти саме так, а не інакше (С.Рубінштейн).

Треба наголосити на тому, що у 80–90-ті роки ХХ ст. окреслилася тенденція розглядати самостійність як діяльнісну характеристику студентів (Ш.Ганелін, М.Дідора, Л.Заякіна, Г.Кудума, С.Марченко, Т.Степура, Ю.Янотовська). Саме таке розуміння самостійності є для нас найпривабливішим у контексті дослідження самостійної навчальної діяльності студентів вищих педагогічних навчальних закладів.

Поняття «**пізнавальна самостійність**» також розглядається з різних позицій. Зупинимося на найбільш поширених трактуваннях:

- пізнавальна самостійність того, хто навчається, виявляється у потребі й умінні самостійно

мислити, здатності орієнтуватись у новій ситуації, самому бачити питання, завдання й знаходити шлях до їх вирішення (М.Данилов);

– пізнавальна самостійність – інтелектуальні здібності та вміння учня, що дають йому змогу самостійно вчитися (М.Махмутов, А.Усова);

– пізнавальна самостійність – якість, притаманна діяльності, в якій виявляється особистість вихованця з його ставленням до змісту, характеру навчання і прагненням мобілізувати морально-вольові зусилля на досягнення цілей пізнання. Виділяють три найбільш суттєві компоненти пізнавальної самостійності: мотиваційний, змістовно-операційний і вольовий. Ці компоненти взаємопов'язані та взаємозумовлені, у реальному процесі навчання вони не відокремлюються (Т.Шамова, Р.Олійник, Г.Китайгородська, Н.Пуришева);

– пізнавальна самостійність – готовність (тобто здатність і прагнення) до енергійного оволодіння знаннями (Н.Половникова);

– пізнавальна самостійність – вольовий стан, що характеризує посилену пізнавальну діяльність особистості (Р.Нізамов);

– пізнавальна самостійність – властивість психіки, яка характеризується внутрішньою потребою людини в знаннях, уміннями їх набувати з різних джерел і творчо використовувати на практиці (Л.В'яткін);

– пізнавальна самостійність того, хто навчається, виражається у потребах самовдосконалення й самоосвіти (В.Рєпкін).

Пізнавальна самостійність розглядається і як якість особистості, що виражається у здатності того, хто навчається, самому організовувати свою пізнавальну діяльність і здійснювати її для розв'язання нової пізнавальної проблеми (І.Лернер); як потреба й уміння студента оволодівати знаннями та способами діяльності, готовність розв'язувати пізнавальні задачі без безпосередньої сторонньої допомоги, визначати цілі діяльності та своєчасно їх коригувати (Г.Кулагіна). В.Гаранін і Н.Акінфієва розуміють пізнавальну самостійність як інтегративну рису особистості та виокремлюють два її компоненти: мотиваційний і операційний.

Аналіз сутності поняття «пізнавальна самостійність» потребує розгляду її структури, виділення основних компонентів.

І.Лернер розробив структуру пізнавальної самостійності, в основу якої поклав характер пізнавальної діяльності у процесі навчання. Учений розглядає пізнавальну самостійність з погляду кількісного та якісного зростання наявних знань, умінь, творчого досвіду діяльності. Він вважає, що процес творчої діяльності, який є вищим проявом пізнавальної самостійності, можливий за умови взаємодії набутих знань, умінь і певного досвіду творчої діяльності, а також позитивних мотивів пізнання. Завдяки цій взаємодії учні оволодівають новими знаннями, вміннями та досвідом творчої діяльності.

Беручи за основу аналізу три компоненти пізнавальної самостійності, які виокремлюють деякі

вчені – мотиваційний, змістовно-операційний і вольовий, можна простежити й порівняти позиції різних авторів щодо трактування досліджуваного питання (див. табл. 1).

Таблиця 1

Визначення структури пізнавальної самостійності різними авторами

Автори	Компоненти		
	мотиваційний	змістовно-операційний	вольовий
Н.Акінфієва	+	+	
Л.В'яткін	+	+	
В.Гаранін	+	+	
М.Данилов	+	+	
Г.Китайгородська	+	+	+
Г.Кулагіна	+	+	+
І.Лернер		+	
М.Махмутов		+	
Р.Нізамов			+
Р.Олійник	+	+	+
Н.Половникова	+		
Н.Пуришева	+	+	+
В.Рєпкін	+		
Т.Шамова	+	+	+

Здійснення аналізу дає можливість стверджувати, що здебільшого дослідники виділяють один або два компоненти в складі пізнавальної самостійності.

Проблема пізнавальної самостійності студента інтенсивно обговорюється й у зарубіжній педагогіці. У навчально-методичній літературі знаходимо принципово різні підходи до її розв'язання: можна навчати учня прийомів заучування матеріалу, вибору/постановки мети, прийомів самооцінювання або компенсаторних стратегій у самостійному вирішенні своїх практичних завдань, а також усвідомлення власних особливостей когнітивного підходу та подолання недоліків щодо цього.

Серед перерахованих підходів є дещо загальне – вони націлені на розвиток особистості того, хто навчається. Вирізняють також рівні розвитку або сформованості.

Поняття «self-directed learning» (навчання з самостійним визначенням цілей), яке є поширеним у Європі, а також американські терміни-аналогії «autonomous learning» (автономне навчання), «independent learning» (самостійне (незалежне) навчання) пов'язані з різним ступенем самоорганізації того, хто навчається. Вищий ступінь – автономія – розглядається як здатність того, кого навчають, визначати і цілі, і засоби їх досягнення. Припускають, що ті, хто навчається, мають здійснювати цю роботу в медіатеках (центрах самостійного доступу до матеріалів), які активно створюються та поширюються в Європі й США.

У зарубіжних дослідженнях не приймається трактування самостійності, за яким тому, кого навчають,

надається можливість навчатися, користуючись у режимі самостійного доступу підготовленою викладачем чи експертом інформацією, оскільки в цьому випадку студенту відводиться роль «пасивного спостерігача», у нього складається враження, що самостійне навчання можливе лише за наявності матеріалів, підготовлених фахівцем. Той, хто навчається, повинен мати змогу самостійно обирати навчальні матеріали, спираючись не лише на ті, що порекомендував викладач. Цей підхід передбачає свободу вибору та використання автентичних матеріалів – певних документів, першоджерел тощо. Проте ми не погоджуємося з цією думкою повністю.

Крім того, до змісту визначених понять дослідники включають значну кількість характеристик, що стосуються якостей особистості, нахилів, загальних і пізнавальних умінь. Це певною мірою розширює межі досліджень і не дає змоги сфокусувати увагу на розвитку саме пізнавальної самостійності.

Пізнавальна самостійність – складне поняття, зміст якого не можна розкрити, орієнтуючись лише на одну площину (діяльність, готовність, уміння тощо). Очевидно, що ця інтегративна властивість особистості потребує системного підходу до її аналізу. Це багатоаспектне особистісне утворення характеризується такими проявами, як саморегуляція пізнавальної діяльності, синтез пізнавального мотиву та способів самостійної поведінки, стійке позитивне ставлення тих, хто навчається, до пізнання.

Проблема пізнавальної самостійності особистості невід'ємно пов'язана з активізацією її участі у пізнавальній діяльності й розвитком у неї пізнавальної потреби – потреби в самостійній пізнавальній діяльності. Пізнавальна самостійність виявляється насамперед у навчальному процесі через основний її показник – активність.

Дослідники Л.Арістова, Л.Божович, М.Добринін, О.Леонтьєв, О.Смирнов, даючи визначення поняттю «**пізнавальна активність**», роблять акцент на внутрішній готовності особистості до інтелектуальної діяльності й одночасному інтенсивному зовнішньому прояві цієї готовності, зумовленому суперечністю суб'єкта, що пізнає, й об'єкта, що пізнається. Ця суперечність містить у собі джерела розвитку особистості й перетворення навколишньої дійсності.

У дослідженнях І.Лернера, Р.Нізамова, Н.Половникової, М.Махмутова, І.Харламова, Т.Шамової пізнавальна активність розглядається як динамічний процес дидактичної взаємодії того, кого навчають, з об'єктами пізнання, спрямований на оволодіння досвідом культури й розширення системи особистісних цінностей. У визначеннях, наведених педагогами, наголошується на діяльному стані особистості в навчанні, а також на педагогічних умовах, що визначають цей стан.

Загальним у дослідженнях психологів і педагогів є те, що пізнавальна активність характеризується через діяльність і поза діяльністю не існує. При цьому психологи загострюють увагу на таких складових активності, як вибірковість, умотивованість,

енергійність, потреба. Педагоги, поряд з інтелектуальною готовністю особистості до активної діяльності, вказують на дієвий характер ставлення суб'єкта до об'єкта пізнання, називають такі провідні ознаки пізнавальної активності, як творча та інтелектуальна спрямованість, творча самостійність.

Одні дослідники розглядають активність як характеристику діяльності, інші – як рису особистості. Зрозуміло, що ці підходи не можна відривати один від одного. На думку Т.Шамової, пізнавальну активність не варто зводити лише до простого напруження інтелектуальних і фізичних сил учня, це «якість діяльності учня, що виявляється у його ставленні до змісту та процесу учіння, у прагненні до ефективного оволодіння знаннями та способами діяльності за оптимальний проміжок часу, в мобілізації морально-вольових зусиль, спрямованих на досягнення навчально-пізнавальної мети» [7, с. 48]. Іншими словами, пізнавальна активність є і метою діяльності, і засобом її досягнення, і результатом.

Л.Арістова розглядає активність пізнання як прояв перетворювального ставлення суб'єкта до навколишніх явищ і предметів [2, с. 42].

Л.Арістова, М.Данилов, Б.Єсіпов, Ю.Правдін, О.Савченко, Т.Шамова підкреслюють наявність генетичного зв'язку між поняттями пізнавальної самостійності й пізнавальної активності. А.Громцева та П.Підкасистий вважають, що поняття активності ширше, ніж поняття самостійності, і вони співвідносяться як родові (активність) і видові (самостійність). На думку І.Лернера, активність є обов'язковою умовою самостійності. О.Скринченко зазначає з цього питання, що активність може й не включати самостійності. Часто учень, виявляючи активність у навчанні, діє не самостійно, наприклад, механічно читає, переписує тощо. У навчальній роботі самостійність виявляється в активності, спрямованій на набуття, удосконалення знань, оволодіння прийомами певної діяльності, що пов'язано з формуванням пізнавальних інтересів та інших мотивів, котрі стимулюють і закріплюють вольові зусилля для виконання тих чи інших завдань.

Н.Половникова характеризує процесуальний аспект пізнавальної самостійності за такими компонентами:

- опорні знання: знання, що використовуються для розв'язання пізнавальних задач і включаються в мислення як передумови його успішного здійснення, як «щаблі», що допомагають піднятися до засвоєння та багатогранного розуміння того, що вивчається;

- методи пізнавальної діяльності: способи, прийоми, вміння;

- узагальнювальні основні форми пізнавальної діяльності: дії, операції, які формуються у процесі розв'язання пізнавальних задач. Пізнавальна активність належить до мотиваційного аспекту, а пізнавальна самостійність – до процесуального аспекту діяльності.

Однак ці елементи більше характеризують готовність студента до здійснення навчальної діяльності

в цілому. Ми вважаємо за необхідне розширити перший елемент, застосовуючи евристичну теорію. В евристиці є поняття «конструювання змісту освіти». Це той зміст освіти, котрий народжується в кожного студента і викладача під час освітньої діяльності в напрямі заданого первісного змісту. Первісний зміст О.Хуторської розуміє як «загальний для всіх учнів об'єкт пізнання, котрий забезпечує кожному особистий результат пізнання, що залежить переважно від індивідуальних особливостей учня, його нахилів, провідних типів діяльності тощо». Метою такої роботи є «не пройти програму, а організувати таку діяльність учнів, яка була б їм близькою й у якій вони не лише б вивчили щось нове, а й реалізували свій власний досвід і знання, отримали й усвідомили свій особистий результат» [6, с. 57]. У процесі пізнання прихильники цієї теорії пропонують поділяти фундаментальні освітні об'єкти на загальні для всіх – так звані освітні стандарти – й індивідуальні для кожного учня – ті, що визначені ним як суб'єктивно значущі.

Отже, пізнавальна активність і пізнавальна самостійність є якісними характеристиками пізнавальної діяльності (різновидом якої є самостійна навчальна діяльність студентів), вони взаємопов'язані, але не тотожні. Активність означає осмислення, вольове, цілеспрямоване виконання розумової та фізичної роботи, що є необхідною для оволодіння знаннями, уміннями, навичками, включаючи використання їх у подальшому навчанні та практичній діяльності. Вона виявляється в характері сприйняття, реакції на нові знання, кількості пізнавальних питань тощо.

Пізнавальна активність супроводжує будь-яку самостійну дію. Пізнавальна самостійність завжди спрямована на засвоєння нових знань, передбачає готовність студента до пошукової роботи, а пізнавальна активність має місце і під час засвоєння знань, і під час їх відтворення, закріплення. Ці якості взаємно посилюють одна одну.

Пізнавальну активність і самостійність аналізують у трьох аспектах: процесуальному, мотиваційному і вольовому, що відображає складну структуру цих особистісних характеристик. Перший аспект пов'язаний з оволодінням засобами і способами пізнавальної діяльності, тобто практичними й інтелектуальними можливостями, вміннями, які зумовлюють виконання самого процесу пізнання під час цілеспрямованого пошуку, другий – з формуванням потреби і прагнення особистості до пізнання, третій – з докладанням вольових зусиль у процесі пізнання. Взаємозв'язок цих компонентів виразно виявляється у навчальній діяльності студента. У навчальному процесі вони взаємозумовлені, взаємопов'язані і структурно неподільні.

Література

1. Андреев В.И. Педагогика творческого саморазвития / Валентин Иванович Андреев. – Книга 2. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1998. – 318 с.
2. Аристова Л.П. Активность школьника / Людмила Павловна Аристова. – М. : Учпедгиз, 1967. – 143 с.
3. Коменский Я.А. Педагогическое наследие / Ян Амос Коменский. – М. : Педагогика, 1989. – 416 с.
4. Менчинская Н.А. Психологические вопросы развивающего обучения и новые программы / Наталья Александровна Менчинская // Советская педагогика. – 1968. – №6.
5. Стоунс Э. Психопедагогика / Э.Стоунс. – М. : Педагогика, 1984. – 472 с.
6. Хуторской А.В. Эвристическое обучение: Теория, методология, практика / Андрей Викторович Хуторской. – М. : Междунар. пед. акад., 1998. – 266 с. – С. 57.
7. Шамова Т.И. Активизация учения школьников / Татьяна Ивановна Шамова. – М. : Педагогика, 1982. – 209 с.

Анонси

Олександр МАЛИХІН

Аспектний аналіз категорій «пізнавальна самостійність» і «пізнавальна активність» у контексті організації самостійної навчальної діяльності студентів

У статті здійснено аспектний аналіз категорій «пізнавальна самостійність» і «пізнавальна активність» у контексті організації самостійної навчальної діяльності студентів. Пізнавальну активність і пізнавальну самостійність розглянуто у трьох аспектах: процесуальному, мотиваційному і вольовому.

Ключові слова: аспектний аналіз, пізнавальна самостійність, пізнавальна активність, самостійна навчальна діяльність.

Александр МАЛЫХИН

Аспектний аналіз категорій «познавательная самостоятельность» и «познавательная активность» в контексте организации самостоятельной учебной деятельности студентов

В статье осуществлён аспектный анализ категорий «познавательная самостоятельность» и «познавательная активность» в контексте организации самостоятельной учебной деятельности студентов. Познавательная активность и познавательная самостоятельность рассматриваются в трёх аспектах: процессуальном, мотивационном и волевом.

Ключевые слова: аспектный анализ, познавательная самостоятельность, познавательная активность, самостоятельная учебная деятельность.

Oleksandr MALYKHIN

Aspect analysis of the categories «cognitive independence» and «cognitive intensity» in the context of students' independent educational activities organization

The aspect analysis of the categories «cognitive independence» and «cognitive intensity» in the context of students' independent educational activities organization has been carried out in the article. The cognitive intensity and cognitive independence has been analyzed in the following three aspects: procedural, motivating and will-stimulating.

Keywords: aspect analysis, cognitive independence, cognitive intensity, independent educational activities.